

УДК [94 (477) : 327] «1932/1933»
DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2019.4\(28\).343](https://doi.org/10.33782/eminak2019.4(28).343)

ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. ОЧИМА ІНОЗЕМНИХ ДИПЛОМАТІВ

Людмила Вовчук¹, Сергій Корновенко²

¹Чорноморський національний університет імені Петра Могили (Миколаїв, Україна)
e-mail: luda_vovchuk@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8324-5235>

²Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)
e-mail: s-kornovenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

У статті розкривається роль представників іноземних консульств, які працювали на той час в УСРР (Харків, Київ, Одеса), щодо висвітлення Голодомору 1932-1933 рр. Найбільш змістовними, у даному випадку, є звіти німецьких, польських та італійських консулів.

У своїх звітах вони повідомляли про політичний та економічний стан в УСРР, жорстку політику «розкуркулення» та примусової колективізації, репресії на селі, нелюдські умови, в яких опинилося населення, про різноманітні прояви протестів серед селянства проти впровадження «советами» нової сільськогосподарської політики, канибалізм, результати політики хлібозаготівель тощо.

Ключові слова: Голодомор 1932-1933 рр., іноземні консули, звіти, Україна, СРСР

Не дивлячись на те, що сучасна вітчизняна історична наука має значну кількість наукових і монографічних праць, присвячених висвітленню Голодомору 1932-1933 рр., на сьогодні ця тема й надалі залишається актуальною. Оскільки, як вітчизняні, так і закордонні дослідники, продовжуючи більш поглиблено досліджувати дану тематику, залучають все більше нових матеріалів, які демонструють «величезну катастрофу», вчинену радянською владою щодо українського народу. У нашому випадку безцінними є повідомлення іноземних дипломатичних представників, які на той час працювали в Україні. Адже саме ці документи дають можливість з'ясувати обставини цієї жахливої трагедії в історії людства та її катастрофічні наслідки. Усвідомити чому уряди цих країн, знаючи з повідомлень їх дипломатів про ситуацію в Україні, залишалися байдужими у питанні наданні допомоги помираючому українському народові.

У розрізі зазначеного аспекту проблеми вивчення Голодомору історіографія досить обмежена, де представлені роботи вітчизняних дослідників О. Бажана¹, В. Морочка², які розкривають суспільно-політичне й економічне життя в УСРР початку 30-х рр. ХХ ст. очима німецьких дипломатів. Також необхідно виділити збірник

¹ Бажан О. Погляд з Харкова. Суспільно-політичне життя в Українській РСР в середині 1930-х років очима німецьких дипломатів // Сумський історико-архівний журнал. 2012. № 16-17. С. 91-112; Бажан О. Погляд з Одеси. Суспільно-політичне та економічне життя на Півдні України у першій половині 1930-х років очима німецьких дипломатів // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. 2016. Вип. 20. С. 179-199.

² Марочко В. Німецькі дипломати і голодомор 1932-1933 рр. в Україні // Київські історичні студії. 2015. № 1. С. 62-66.

документів за редакцією А. Кудряченка³, де презентовані унікальні документи Політичного архіву Міністерства закордонних справ ФРН, що свідчать про масштаби гуманітарної катастрофи, яка довгий час старанно замовчувалась, а також, у певній мірі, розкривають причини, перебіг і наслідки Голодомору в Україні 1932-33 років.

Досить ґрунтовними стали спільні праці вітчизняних науковців із закордонними колегами. На особливу увагу заслуговує спільна італійсько-українська робота на чолі з А. Граціозі, яка була видана до 75-річчя Голодомору 1932-1933 рр. в Україні⁴. Видання містить докладні службові повідомлення про Голодомор в Україні та на Північному Кавказі, які італійські дипломати в СРСР (у тому числі консульські представники у Харкові й Одесі) надсилали до свого уряду. Невідомі документи з архівів спецслужб презентує сьомий том спільної українсько-польської видавничої серії «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття»⁵, де представлені першоджерела польських і радянських спецслужб про Голодомор в Україні. Подібний характер має і збірник англійських документів, упорядниками якого стали М. Кариннюк, Л. Люцюк і Б. Кордан⁶, що представляє інформацію про зазначений період очима дипломатів Великобританії, які працювали у Москві. Особлива увага приділена висвітленню Голодомору та його жаклих наслідків.

Вагоме місце у висвітленні зазначеної проблематики займають праці закордонних науковців. Серед таких необхідно відзначити низку наукових праць польського дослідника Я. Брускі⁷, який на основі залучення нових архівних матеріалів, віднайдених у «трофейних» фондах Російського державного військового архіву (м. Москва) та польських архівів, висвітлює й аналізує генезу, механізми та наслідки Великого Голоду 1932-1933 рр.

Особливий інтерес представляють спогади німецького консула у Києві (1933-1935 рр.) Андора Генке (Хенке)⁸, який згадує про ситуацію у Києві та консульському окрузі, спричинену голодом, «варварську» політику радянського уряду, а також роль німецького консульства у наданні допомоги своїм підданним, які, як і українці, стали жертвами радянського режиму.

На період 30-х рр. ХХ ст. провідними центрами діяльності іноземних консульських установ УСРР були Харків, Київ та Одеса. Працюючи на благо своєї країни та захищаючи інтереси своїх громадян, які проживали у межах їх консульських округів,

³ Голодомор в Україні 1932-1933 років. За документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упоряд. вступ. стаття, пер. з нім. А.І. Кудряченко; Передмова Ю.Г. Рубана. Київ: НІСД, 2008. 340 с.

⁴ Листи з Харькова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932-1933 роки. Упоряд. Андреа Граціозі. Харків: Вид-во ФОЛІО. 2007. 255 с.

⁵ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівних спеціальних служб. Т. 7. Варшава-Київ, 2008. 1304 с.

⁶ Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933 // Studies in East European Nationalism, No. 2 / Richard A. Pierce. The Limestone Press Kingston, Ontario – Vestal, New York, 1988. 549 p.

⁷ Бруски Я.Я. Большой голод в Украине в свете документов польской дипломатии и разведки // Европа: журнал Польского института международных дел. 2006. № 4 (21). Т. 6. С. 97-152.; Bruski J.J. Nieznane polskie dokumenty na temat Holodomoru. Efekty rekonesansu archiwalnego w Moskwie // Nova Ukraina Нова Україна. Holodomor, 1932-1933. 2008. № 1-2. С. 64-76.; Bruski J.J. Hołódomor 1932-1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu. Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2008. 778 p.

⁸ Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933-1936; mit einer Vorbermerkung von Georg Stadtmüller. München, 1979. 72 s.

іноземні консульські працівники стали живими свідками розправи радянського уряду з населенням УСРР, шляхом організації Голодомору.

Іноземні дипломати доклали максимальних зусиль у питанні збору й інформування власних урядів про політичний та економічний стан в УСРР і жорстку політику радянської влади. Надана інформація збиралася шляхом об'їздів консульських округів, під час розмов з відвідувачами консульства, у результаті співпраці з консулами-колегами⁹.

Найбільш поінформованими були саме німецькі дипломати, що, на нашу думку, пояснюється досить розвиненою консульською мережею, співробітництвом з усіма можливими верствами населення та добрим знанням російської мови¹⁰. Так, німецький консул у Києві А. Генке черпав інформацію не лише за наслідками власних спостережень, поїздок Україною та від своїх колег, але й зустрічаючись з місцевою владою на різних урочистих вечорах, з київськими академічними ученими, головами сільрад та іншими номенклатурними працівниками¹¹. Така розширена мережа співпраці давала можливість об'єктивно оцінити ситуацію у консульському окрузі та в Україні.

Саме А. Генке у своєму річному звіті про діяльність німецького консульства у Києві досить гостро підкреслив, що політика колективізації підірвала корені сільського господарства, знищила худобу, у результаті чого виник голод у Київській і Вінницькій областях, від якого померло близько 2 млн. чоловік. А 26 травня 1933 р. А. Генке повідомив посольство про те, що «голод в Україні значно посилюється протягом останніх тижнів», персонально засвідчивши цей незаперечний факт. При кожному виході у місто він на власні очі бачив як від голоду падають люди та залишаються лежати на вулиці. А перехожі настільки звикли до цього, що й не звертали особливої уваги¹².

Не менш втішною була й інформація його колеги, німецького консула в Одесі Пауля Рота, який ще до початку Голодомору, восени 1931 р. зазначав, що у результаті проведеної радянської політики колективізації більшість населення Одеської області взимку залишилася без хліба. І абсолютно був правий. Серед основних продуктів харчування були капуста, ріпа та фрукти. Але й тих було обмаль. Тому для більшості районів Одещини голод стояв на порозі. П. Рот писав: якщо уряд не надасть жодної допомоги, то це загрожуватиме вимиранням населення від голоду. Зрозуміло, що це аж ніяк не входило в плани радянської влади, тому населення, намагаючись врятуватися від голодної смерті у період зими 1932-33 рр., почало вдаватися до канібалізму¹³.

Але й це не допомогло. У результаті після голодної зими вижили одиниці. На Півночі Одеської області подекуди залишилися села, де були люди. Але й ті у подальшому зіштовхнулися з низкою проблем: безробіттям, втратою соціальних прав (хлібні картки, медична допомога), особливо у цій ситуації страждали люди похилого віку та безпаспортні. А перед тими, що знайшли роботу – проблема вижити на мізерний заробіток. У 1932 р. спостерігалось стрімке зростання цін на продукти харчування, тому зароблених грошей за місяць не вистачало навіть на убоге життя¹⁴. Так,

⁹ Бруски Я.Я. Большой голод в Украине в свете документов польской дипломатии и разведки // Европа: журнал Польского института международных дел. 2006. № 4 (21). Т. 6. С. 103.

¹⁰ Бруски Я.Я. Большой голод в Украине в свете документов польской дипломатии и разведки... С. 100-101.

¹¹ Марочко В. Німецькі дипломати і голодомор 1932-1933 рр. в Україні // Київські історичні студії. 2015. № 1. С. 64.

¹² Марочко В. Німецькі дипломати і голодомор 1932-1933 рр. в Україні... С. 64.

¹³ Бажан О. Погляд з Одеси... С. 188-189.

¹⁴ Ibid. С. 191.

на період грудня 1932 р. ціна на хліб становила 12-13 крб., курка коштувала 25-30 крб., масло – 16-18 крб. за фунт, олія – 12 крб. за фунт¹⁵. Отже, як бачимо, вижити на зарплатню у 200-250 крб. на місяць було вкрай важко, майже нереально. Про що й зазначав японський консул в Одесі Бунітара Танака¹⁶.

Бажання вижити породжувало крадіжки, за які спіймані розплачувалися власним життям, а також до організації підпільних рухів для протистояння впровадження політики «колективізації»¹⁷.

Як надалі повідомляв П. Рот: «Трагічне становище з господарством особливо спостерігається саме у німецьких колоніях. Демонічно жорстока і тривала зима, і не менш жорстока господарська політика радянського уряду у період 1931-32 рр. відібрала у колоністів 70-75% їх хлібних заготівель, а у подальшому – й те, що залишилося, прирікши на голодну смерть. Якщо ви думаєте, що це перебільшення, то аж ніяк! Мною особисто зареєстровані вже два смертельні випадки у колонії. Але немає жодного сумніву, що аналогічні випадки мають місце і в інших німецьких колоніях. Ніхто з колоністів не вірить у майбутнє. Вони чітко усвідомлюють, що на радянській землі для них все втрачено. Тому вони біжать з цієї країни. В обіцяний їм колись «парадайз», вони ніколи не повернуться, бо кожна сходинокка «цього раю» просочена жахом і горем!»¹⁸.

Голод 1933 р. німецький генеральний консул у Харкові визначив як «перемогу соціалізації сільського господарства». Її складовими стали: жорстка боротьба з розкраданням колгоспного майна, проведення хлібозаготівель, партійні чистки, боротьба з виявами організованого опору. Останній не слід було переоцінювати, але ще у 1932 р. у ході боротьби з «організованим саботажем хлібозаготівель, масовими крадіжками у колгоспах і радгоспах» органи ДПУ ліквідували «повстанське підпілля» в Україні, що за їх даними охопило «близько 200 районів». У період найтяжчого голоду (листопад 1932 р. – січень 1933 р.) в Україні було знищено понад 1200 «контрреволюційних колгоспних груп», арештовано 6682 особи, а упродовж 1932 р. депортовано 800 тисяч осіб¹⁹.

Він, як і його колеги, зазначав, що найбільше голодувало сільське населення, зокрема, німці-колоністи. Не дивлячись на те, що уряд Німеччини через посередництво таких організацій як «Брати у скруті», «Фаст і Бріліант», «Комісія з пересилання пакетів до СРСР» й ін., надавала допомогу голодуючим німцям в Україні, їх кількість не зменшувалася. Але так тривало недовго. Якщо упродовж 1931-33 рр. радянській владі було вигідним збільшення валютних надходжень (лише організація «Брати у скруті» станом на серпень 1933 р. зібрала 500 тис. рейхсмарок), то наприкінці 1933 р. розгорнулася рішуча боротьба з «гітлерівською допомогою». Станом на червень 1934 р. було заарештовано понад 100 осіб-організаторів допомоги, влада заборонила діяльність благодійних організацій. Навіть за межі СРСР був висланий секретар німецького консульства в Одесі Карл Ганн і представники німецького транспортно-

¹⁵ Витяг з повідомлення секретного співробітника Одеського обласного відділу ДПУ УРСР про розмови з японським консулом на тему продовольчої ситуації в Одесі (10 грудня 1932) // Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівних спеціальних служб. Т. 7. Варшава-Київ, 2008. С. 342.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Бажан О. Погляд з Одеси... С. 191.

¹⁸ Ibid. С. 194-196.

¹⁹ Голодомор в Україні 1932-1933 років. За документами Політичного архіву Міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччина / Упоряд. вступ. стаття, пер. з нім. А.І. Кудряченко; Передмова Ю.Г. Рубана. Київ: НІСД, 2008. С. 22.

го товариства «Дойче Леванті Лініє»²⁰.

Однак, за рівнем узагальнень зроблених безпосередньо зі звітів німецьких консулів, що діяли у Харкові, Києві й Одесі, а також з власних спостережень вирізняється документ від 18 вересня 1933 р. аташе з сільськогосподарських питань посольства Німеччини у Москві Отто Шиллера, який здійснив спеціальну поїздку на 10 тис. км з метою оцінки становища у найважливіших сільськогосподарських регіонах СРСР. Те, що цей документ є дійсно ґрунтовним і важливим свідчить той факт, що він був визнаний документом підвищеної секретності і терміново направлений до кількох міністерств Німеччини та дипломатичних представництв Рейху у провідних державах світу. Уважне вивчення становища у СРСР загалом, та у регіонах найбільше уражених голодом, дало можливість О. Шиллеру ґрунтовно висвітлити політичну та соціально-економічну ситуацію, а також зрозуміти чому саме заможні аграрні регіони найбільше постраждали. Адже навіть за умов низького урожаю голоду можна було б уникнути, якби не колективізація та нещадна конфіскація зерна у селян²¹.

Окрім того, він чітко висловився й щодо політики замовчування та заперечення радянським урядом голоду. Адже на відмінну від голоду 1921-1923 рр., коли уряд СРСР офіційно звернувся по допомогу до світової спільноти, голод 1932-1933 р. він просто не визнав. На думку Шиллера, грандіозні масштаби голоду не дозволяли списати його на звичні пояснення про «хворобу росту» чи «куркульський саботаж»²². Прагнучи переконати, що у Радянському Союзі все добре, влада організувала винахідливий маскарад: села, які відвідували провідні західні представники, спеціально були підготовленими для приймання високих гостей, про що й застерігали німецькі консули в Україні²³.

Принципове значення для висвітлення подій у СРСР мали Генеральне консульство Другої Речі Посполитої у Харкові та Консульство у Києві, які координувалися польським посольством у Москві. Упродовж 1932-1933 рр. харківським генконсульством почергово опікувалися два досвідчених чиновника: радник Адам Стебловскі (який був в УРСР з 1928 р.), а з березня 1932 р. – Ян Каршо-Седлевскі, який добре знав про проблеми в Україні. Керівництво консульськими справами у Києві з вересня 1930 р. знаходилося в руках Генріха Яновського, а з другої половини 1932 р. його обов'язки взяв на себе фактично Петр Куніцкі, якому ми зобов'язані низкою донесень на тему Голодомору в Україні²⁴. Так, у своїх звітах польські консули у Харкові та Києві висвітлювали політику «розкуркулення» та примусової колективізації. Значна увага приділялася репресіям на селі, в особливості нелюдським умовам, в яких опинилися куркулі – небажані для радянської влади елементи. Окрім того, надавалася інформація щодо різноманітних проявів протестів серед сільського населення проти впровадження «советами» нової сільськогосподарської політики²⁵.

Як і німецькі консули, польські дипломати у своїх донесеннях ще до початку голоду систематично повідомляли про катастрофу, що наближається. Серед таких, звіт генерального консула у Харкові Я. Каршо-Седлевскі: «Багаточисленні попередження

²⁰ Ibid. С. 22-23.

²¹ Ibid. С. 20-21.

²² Ibid. С. 21.

²³ Ibid. С. 22.

²⁴ Бруски Я.Я. Большой голод в Украине в свете документов польской дипломатии и разведки // Европа: журнал Польского института международных дел. 2006. № 4 (21). Т. 6. С. 101.

²⁵ Ibid. С. 104.

і протести місцевих функціонерів були абсолютно безрезультатними, оскільки центральна влада в ім'я загальнодержавних інтересів і потреб продовжувала невблаганно політику розорення українського села. Невиконання будь-якого розпорядження центральної влади чи хоча б критика в сторону місцевої адміністрації [...] безжалісно каралися як схильність до впливу куркульської ідеології»²⁶.

Серйозність усієї ситуації помітив голова Генерального консульства у Харкові Стебловскі, який у своєму звіті від лютого 1932 р. писав, що українські села, у результаті поточної політики СРСР, можуть повністю залишитися без хліба. Наприкінці квітня 1932 р. він зі своїм радником Жмигородським здійснили поїзду Україною аби на власні очі переконатися у своїх переконаннях. Побачені факти явно свідчили, що українське село стоїть на порозі катастрофи. Підтвердженням були й звіти польського консула у Києві Янковскі: «З кожним днем я отримую все більше повідомлень про голод на Правобережжі, який найбільш відчутний у провінції. З останніх донесень у таких містечках як Вінниця, Умань майже щодня можна відмітити випадки, коли з вулиць забирають людей, що падають від слабості та виснаження. Ще гірше має бути у селах, де, згідно з достовірним джерелом, розбої та вбивства через голод стали звичайним явищем. Відчутна нестача продовольства спостерігається тепер не лише у так званих «одноосібників (одноосібне сільськогосподарське виробництво)», які вже давно харчуються картопляними шкаралупами, жолудями й ін., але й навіть у колективах»²⁷.

Ці ж свідчення підтверджував і радник Стебловскі: «Випадкові інформатори стверджують, що в селах всюди господарює голод, є села, в яких з'їли все, навіть котів і собак. З приміських місцевостей селяни переїзять у місто, де є хліб. І незважаючи на його дорожнечу, хай не завжди, але його можна придбати. У селах, які розташовані далеко від міста, царює страшний голод. Люди не мають жодного шансу вижити»²⁸. Проте, й у місті вже на період лютого 1932 р. все важче було купити хліб. Це призвело до зниження норм харчування та забирання карток на хліб у деяких категорій міського населення²⁹.

Явний крах сільськогосподарського експерименту схилив польських консульських представників до думки, що радянська влада, враховуючи масштаби та наслідки голоду, буде намагатися відмовитися від попередньої політики і докладе максимальних зусиль для покращення стану на селі. На що вказували, проголошені навесні 1932 р., декрети про зниження сільськогосподарських податків, зменшення плану хлібозаготівель і вільну торгівлю залишками зерна. Однак ці пільги виявилися всього-на-всього короткотерміновим маневром. Майже нічого не змінилося в Україні. Польські консули у своїх звітах (за літо 1932 р.) й надалі підтверджували зростання смертності, викликаного голодом і все частіші випадки канібалізму³⁰. Вражаючим було й те, що сільському населенню було навіть заборонено випікати хліб дома, оскільки усі млини були зарезервовані винятково для держави³¹.

Також вони повідомляли й про розкрадання селянами зерна, про жажливі методи

²⁶ Ibid. С. 108.

²⁷ Бруски Я.Я. Большой голод в Украине в свете документов польской дипломатии и разведки... С. 109.

²⁸ Ibid. С. 109-110.

²⁹ Ibid. С. 110.

³⁰ Ibid. С. 113.

³¹ Bruski J.J. Hołódomor 1932-1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu... S. 369.

покарання за це, про безжалісні конфіскації, вчинені міськими активістами щодо сільського населення, специфічні методи покарання населених пунктів, які відмовлялися працювати чи здійснювали затримки поставок зерна. Виходячи з цього, польські консули не мали жодних сумнівів щодо наслідків хлібозаготівель. «Примушування до виконання «плану» може дати цифровий результат, але тоді Україна залишиться повністю без продовольства та, зрозуміло, що на неї чекає голод» – писав З. Милошевські у вересні 1932 р.³²

Усе це привело до того, що змарнілий від голоду народ просто був фізично нездатен працювати на землі, виконуючи «план» радянської влади. Про що й писав в одному зі своїх звітів консул Речі Посполитої у Києві Станіслав Сосницькі: «...Під час серпневого об'їзду мого консульського округу, який охопив весь західний кордон і південний пояс, включаючи Одесу, мені стало зрозумілим, що ситуація у місті є дещо кращою, аніж у селі. Більшість сіл перетворились на пустелю, а ті, які збереглися – скоротилися уполовину. Сільськогосподарські роботи на полях виконуються дуже повільно. ...Майже усі поля всіяні бур'яном. Вирощування та збирання сільськогосподарських культур, де були принаймні частково механізовані роботи, пройшло краще, тоді як там, де працювала тільки людська рука – результати дуже погані. На цьому етапі слід зазначити, що під час першого об'їзду західної частини України, на площі півтори тисячі кілометрів, я нарахував лише 50 тракторів, що працюють у полі, при цьому я не зустрів жодного зернозбирального комбайна, яких, як писала свого часу радянська преса, відправили в Україну 4,5 тис. одиниць. Один із жителів села біля Балти згадав, що у них є комбайн, але він його не бачив. Затримка врожаю через пізню сівбу, нестачу робочої сили та дефіцит механічних засобів тепер збігається з озимими культурами та збиранням буряка. Населення не в змозі впоратися з усім цим, звідси тривога в пресі та знову купа прізвищ осіб, які у цьому винні... У північних районах Одеської області багато скошеного зерна, яке не зв'язане снопами, лежить на полях, воно починає природним чином проростати, особливо після недавніх дощів, які й досі йдуть в Україні»³³.

У результаті, з листа німецького консула в Одесі П. Рота до МЗС і Посольства Німеччини у Москві про загострення ситуації в Одеській області стає відомо, що у зв'язку з невиконанням плану хлібозаготівель директор Одеського та Миколаївського хлібного тресту Бальюкевич був виключений з партії, складу членів ВУЦВК й відданий під суд. Разом з ним ще 9 партійних членів³⁴. Тобто, як бачимо, радянська машина не гребувала навіть своїми відданими «псами», які старанно виконуючи свої обов'язки, також стали жертвами цього страшного процесу.

Досить інформативними були й звіти італійських дипломатів, які діяли у Москві, Києві, Харкові й Одесі та, як і їх колеги – німці та поляки, підтверджували жах, від якого страждала не лише Україна, але й Північний Кавказ. Так, у донесенні Посольства Королівства Італії в СРСР (№ 3953/1494 від 11 липня 1933 р.) італійський посол у Москві Б. Аттоліко, опираючись на думки німецьких спеціалістів щодо стану радянського сільського господарства, писав: «Від німецьких колег я одержав цікаві відомості про загальне становище найважливіших для СРСР аграрних теренів. На думку д-ра Шіллера, продовольча ситуація, в якій опинилося українське населення,

³² Бруски Я.Я. Большой голод в Украине в свете документов польской дипломатии и разведки... С. 115-116.

³³ Bruski J.J. Hołodomor 1932-1933. Wielki Głód na Ukrainie... S. 368, 371.

³⁴ Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття... С. 382.

вже досягла того мінімуму, нижче від якого вона опуститися не може. Він показав зроблені ним фотографії сіл, де на вулицях видно ще непоховані трупи померлих від голоду мешканців, кімнати у хатах, де лежать трупи дітей, яких покинули, бо вони не могли тікати і, аж страшно сказати, порізані на шматки людські тіла, як у 1921 році.

Кількість померлих і втеча населення – це два явища, які найбільш вражають спостерігача. Якщо обчислити відсоток смертей у містах Харкові, Києві, Орлі та Курську і навколишніх районах за період від вересня 1932-го по червень 1933 року, можна одержати фантастичну цифру в шість мільйонів померлих, й у наступні місяці їй судилося збільшуватися.

Що стосується втечі населення, то вона досягла свого максимуму минулої осені, а тепер її темпи різко знижуються. Закони про прикріплення селян до землі (від 13 вересня минулого року), про крадіжки в аграрному секторі і, врешті, про паспорти (4 грудня минулого року), а також посилений нагляд міліції у сільській місцевості та заборона купувати залізничні квитки, значно сповільнили цю втечу без мети.

Прикріпленим до своїх сіл, позбавленим змоги просити милостиню у містах, які теж доведені до дуже поганих умов, цілковито залишеним без будь-якої допомоги селянам України, не залишено іншого вибору, ніж працювати для держави, щоб одержати мінімум їжі, або буквально померти від голоду.

У цьому, на думку д-ра Шіллера, полягає секрет відродження українського сільського господарства, яке минулого року хоч і було доведене до злиденного стану через недбальство і саботаж мас сільського населення, але цього року є у непоганому стані і дає підставу передбачати добрий урожай. Бур'ян повиривано, зерно добре засіяно, більше турботи приділено худобі, яка для багатьох дрібних власників стала останнім спасінням.

Отже, зумівши використати голод як зброю, уряд показав свою велику спритність. Виснажені селяни іноді вмирають при роботі, але силою розпачу виробляють достатньо, роблячи свій внесок у загальну справу.

Не менш корисною для успіху аграрної кампанії була, на думку цього ж пана Шіллера, робота політвідділів у радгоспах та мототранспортних відділах колгоспів. Ці відділи, які складаються переважно з агентів ГПУ в одностроях, не стільки займаються технічною частиною підприємства, скільки наглядають за робочою силою і керують нею.

Насамкінець, на думку німецького аташе з сільського господарства, хоча становище українського населення і далі є надзвичайно серйозним, а голод далі косить людей, усе ж ситуація в аграрному секторі, яка єдина цікавить радянський уряд, безсумнівно, покращилася порівняно з минулим роком. Не можна поки що сказати, що кризу подолано, оскільки треба ще, між іншим, з'ясувати, чи методи, застосовані у період посівної, будуть такі ж ефективні у період жнив і молотьби»³⁵.

Але застосовані радянської владою методи щодо міського та сільського населення дійсно виявилися «ефективними». Про що й свідчить протокол італійського консула у Харкові Серджо Граденіго від 20 липня 1933 р., в якому він зазначав, що мобілізація сил міського населення на польові роботи досягла велетенських розмірів. Не менш ніж 20 тисяч осіб щоденно вирушають на село на період від двох до трьох ти-

³⁵ Донесення № 3953/1494, Москва, 11 липня 1933 року – Рік XI. Думки німецьких спеціалістів про стан радянського сільського господарства // Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932-1933 роки. Упоряд. Андреа Граціозі. Харків: Вид-во ФОЛІО, 2007. С. 185-187.

жнів для робіт з пересадки буряку та прополювання полів картоплі, кукурудзи, со-
няшнику тощо. Технічних спеціалістів, тобто механіків, водіїв і т.п., використовують
при збиранні зерна. Найжахливіше те, що харчів їм майже не давали³⁶.

Не дивлячись на складність і жахливість всієї ситуації, жорстких методів та ін., се-
ред працюючих, особливо молоді, було дійсно багато прихильників цього режиму.
Мова йде, наприклад, про доньку інженера Женкова, з якою С. Граденіго вдалося по-
спілкуватися після її повернення з тритижневого перебування на селі: «Вона завжди
була і далі є полум'яною комуністкою, комсомолкою, членом осередку джутової фа-
брики у місцевості Нова Баварія (де є також однойменний пивзавод). Її послали на
сапання бурякового поля. Вона була там 21 день, квартируючи у сільській школі, де
чоловіки і жінки жили впереміш. Від станції до села вона пройшла 6 верст пішки.
Тільки-но вона прибула, як її покликав директор (працівник ГПУ) і попередив, щоб
вона сама не ходила по селу, особливо після заходу сонця, бо рештки населення за-
ймаються людоджерством. Праця починалася о 5 ранку і припинялася о 8 вечора. У
перші дні вона (сама дуже міцна) відчувала себе знесиленою, але потім оговталася і
каже, що ці три тижні дуже зміцнили її здоров'я. Тричі на день вона отримувала бо-
рошно, зварене на воді, «іноді було трохи жиру, але дуже рідко». Спочатку від голоду
вона цю їжу терпіла, але в останні дні ця страва стала здаватися такою огидною, що
вона не могла її їсти. Крім того, вона отримувала 100 (сто) грамів хліба на день. Пра-
ця була непосильна, бо бур'яни були такі великі і густі, що часто їй було не під силу їх
викоренити. Буряк виглядав дуже малим, заледве на кілька долонь від землі. Багато
хто нічого не вмів і не розумів, що має робити, тому вони все псували, але потім по-
малу вчилися; зрештою кінні працівники ГПУ вмели напоумити неохочих і недбалих,
вони їздили навколо з нагайкою в руках, якою вони прискорювали роботу, добряче
шмагаючи «класових ворогів» по спинах. Однак її віри це не похитнуло, навіть у на-
гайці вона не вбачає нічого поганого, бо ця нагайка інакша, ніж за часів царизму: те-
пер вона в руках у пролетаря-диктатора»³⁷.

Однак, ті величезні зусилля, які були докладені радянською владою у питанні по-
сіву й обробки майбутнього врожаю, себе не виправдали. Про що у своїх донесеннях
італійському уряду писав С. Граденіго: «...урожай не був таким дивовижним, як хит-
ро проголосив режим. До кінця вересня офіційно з полів було зібрано близько 80%
(але немає гарантії, що ці цифри правдиві). Усе зібране зерно забрали і вивезли в
Москву, Ленінград, на військові склади, у порти, звідки відпливають кораблі за кор-
дон і де воно лежить в очікуванні продажу»³⁸. Але оскільки головним гаслом було
якнайшвидше сплатити державі податок зерном, то почали жати ще зелену та вогку
пшеницю, яку везли на елеватори та млини. Далі його згромаджували на залізнич-
них станціях, навіть коли вони були переповнені. Оскільки бракувало робочої сили
та вагонів, то більшість цього зерна залишалася не прикритим і псувалося. У резуль-
таті більше, ніж 10% цього врожаю було втрачено. Через погодні умови (сильні до-
щі), 1 жовтня 1933 р. жнива було припинено. І навіть якщо ще якусь дещицю можна

³⁶ Протокол № 616/89, Харків, 20 липня 1933 р. – Рік XI. Примусові роботи в сільській місцевості // Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932-1933 роки. Упоряд. Андреа Граціозі. Харків: Вид-во ФОЛІО. 2007. С. 188.

³⁷ Ibid. С. 189.

³⁸ Протокол № 907/116, Харків, 1 жовтня 1933 р. – Рік XI. Хід збору врожаю зерна, буряку, картоплі // Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932-1933 роки. Упоряд. Андреа Граціозі. Харків: Вид-во ФОЛІО. 2007. С. 200-201

було зібрати, ніхто з селян не наважився б це робити. Оскільки за всіма процесами на полях стежили працівники ГПУ – «вірні пси», які нацьковують на селян у всіх населених пунктах³⁹.

Звісно, що миритися з тим жахом, який відбувався в Україні, ніхто не хотів. Але реальний шанс на порятунок мали одиниці і ними були іноземці. Тому, на рубежі 1932-1933 рр. іноземні консульства в Україні залила хвиля листів постраждалих, які благали захистити їх від зловживань місцевої влади. Щодня до консульств приходили десятки відвідувачів, які молили допомогти виїхати з СРСР. Заручившись підтримкою консулів, декому вдалося повернутися на батьківщину. Але більшість підпала під масові арешти, організовані ГПУ. Та й самі іноземні консули були завжди під пильним оком СРСР.

Висновки. Міжвоєнна Європа знала про масовий голод в Україні та смерть мільйонів селян, але ця тема не стала предметом міжнародної дискусії, а надто офіційного засудження політики СРСР. У той час панувало переконання про абсолютність державного суверенітету та недоречність втручання міжнародних організацій у внутрішні справи інших країн. Надані звіти іноземних консулів, що діяли в УРСР, та дипломатів у Москві (Італії, Великобританії, Німеччині) залишалися без уваги.

Уряди європейських країн, як власне й США, свідомо уникали оприлюднення будь-якої інформації та заяв про голод в Україні, роблячи пріоритетним розвиток двосторонніх відносин з СРСР. Так, коли Держдепартамент США отримав звернення від Української Національної Ради про масовий голод, він інструктував свого генконсула у Вінніпегу, зазначивши: «Оскільки описані в ньому події не стосуються безпосередньо американських громадян, департамент не вважає за можливе вдатися до будь-яких заходів»⁴⁰. У листопаді 1933 р. Сполучені Штати Америки встановили дипломатичні відносини з СРСР, тим самим свідомо прирікши народ України на голодну смерть своєю байдужістю.

У роки більшовицького тоталітарного режиму український народ зазнав жорстоких репресій. Серед інших республік СРСР Україна понесла найбільші людські втрати. Не дивлячись на значну кількість досліджень, сьогодні у наукових середовищах багатьох країн тривають дискусії, що мають на меті виявити причини й обставини цієї катастрофи. Триває також полеміка й про число жертв. Проте, одне точно не піддається сумніву: про Голодомор в Україні 1932-1933 рр. ні в якому разі не можна мовчати, адже він був однією з найбільших гуманітарних катастроф світу ХХ ст.

REFERENCES

- Bazhan, O.** (2012). Pohliad z Kharkova. Suspilno-politychne zhyttia v Ukrainiskii RSR v seredyni 1930-kh rokiv ochyma nimetskykh dyplomativ [View from Kharkov. Social and political life in the Ukrainian SSR in the mid-1930s through the eyes of German diplomats]. *Sumskiy istoriko-arkhivnyi zhurnal*, 16-17, 91-112 [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (2016). Pohliad z Odesy. Suspilno-politychne ta ekonomichne zhyttia na Pivdni Ukrainy u pershii polovyni 1930-kh rokiv ochyma nimetskykh dyplomativ [View from Odessa. Social and political life in the Ukrainian SSR in the mid-1930s through the eyes of German diplomats]. *Pivdennyi Zakhid. Odesyka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh*, (20), 179-199 [in Ukrainian].
- Bruski, Y.Y.** (2006). Bolshoi golod v Ukraine v svete dokumentov polskoi diplomatii i razvedki [Great famine in Ukraine in the light of documents of Polish diplomacy and intelligence]. *Evropa: zhurnal Polskogo instituta mezhdunarodnykh del*, 4 (21), 97-152 [in Russian].
- Bruski, J.J.** (2008). *Hołodomor 1932-1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i*

³⁹ Ibid. С. 201, 203-204.

⁴⁰ Голодомор в Україні 1932-1933 років... С. 10.

wywiadu. Warszawa [in Polish].

- Bruski, J.J.** (2008). Nieznane polskie dokumenty na temat Holodomoru. Efekty rekonesansu archiwalnego w Moskwie. *Nova Ukraina*, 1-2, 64-76 [in Polish].
- Hencke, A.** (1979). *Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933-1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller*. München [in German].
- Hrtsiozi, A.** (ed.) (2007). Lysty z Kharkova. Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenniakh italiyskykh dyplomatov, 1932-1933 roky [Letters from Kharkov. Famine in Ukraine and the North Caucasus in the messages of Italian diplomats, 1932-1933]. Kharkiv [in Ukrainian-Italian].
- Kudriachenko, A.I.** (ed.) (2008). Holodomor v Ukraini 1932-1933 rokiv. Za dokumentamy Politychnoho arkhivu Ministerstva zakordonnykh sprav Federatyvnoi Respubliky Nimechchyna [The Holodomor in Ukraine 1932-1933. According to the documents of the Political Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Federal Republic of Germany]. Kyiv [in Ukrainian].
- Marochko, V.** (2015). Nimetski dyplomaty i holodomor 1932-1933 rr. v Ukraini [German Diplomats and the Famine of 1932-1933 in Ukraine]. *Kyivski istorychni studii*, 1, 62-66 [in Ukrainian].
- Pierce, R.A.** (ed.) (1988). *Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933*. New York.
- Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh – sorokovykh rokakh XX stolittia. Nevidomi dokumenty z arkhivnykh spetsialnykh sluzhb** (2008) [Poland and Ukraine in the thirties and forties of the XX century. Unknown archival special services documents]. Varshava-Kyiv [in Ukrainian-Polish].

Liudmyla Vovchuk

(Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8324-5235>

Serhii Kornovenko

(The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

The Holodomor of 1932-1933 through the Eyes of Foreign Diplomats

Despite the fact that the modern science of our country has a considerable number of scientific and monographic works devoted to the highlighting of the Holodomor of 1932-1933, nowadays this issue still remains relevant. Since both Ukrainian and foreign scholars, continuing advanced study of this issue, use more and more new materials which show the «enormous catastrophe» committed by the Soviet power against Ukrainian people.

In our case, the notes of foreign diplomatic representatives working in Ukraine at that time are invaluable. Just these documents make it possible to find out the circumstances of that horrific tragedy in the history of mankind and its catastrophic consequences and also to understand why the governments of those countries, knowing from the reports of their diplomats about the situation in Ukraine, remained indifferent and did not assist the dying Ukrainian people.

Foreign consuls working in Kharkiv, Kyiv, and Odesa made great efforts to collect information and inform their governments about the political and economic situation in the USSR and the inhumane policies of the Soviet authorities. The information provided was collected while going around the consular districts and during conversations with consulate visitors, as well as through collaboration with the colleagues. None of the foreign consuls in Ukraine at that time suppressed the Soviet government's policy concerning Ukrainian population, but the reports of German, Polish and Italian consuls were the most informative. Especially when we talk about German reports, which could be explained by a well-developed consular network, cooperation with all possible strata of the population and a good knowledge of Russian language.

In their reports to the governments of their own countries, foreign consuls described the policy of «rozkurkulennia» and forced collectivization. Much attention was paid to the

repressions in the rural areas, especially the inhumane attitude to so-called «kulaks» – elements, unwanted for the Soviet power. In addition, information was given on the various gestures of protests of the rural population against the introduction of a new agricultural policy by the «Soviets». They also told about the policy of hushing up and denial of the Holodomor by the Soviet government.

However, although interwar Europe was aware of the mass Holodomor in Ukraine and the death of millions of peasants, this issue was not a subject of international debate, not to mention a formal condemnation of USSR policy. At that time, there was a conviction of the absoluteness of state sovereignty and the inappropriateness of interference by international organizations in the internal affairs of other countries. The reports provided by foreign consuls working in the USSR and diplomats in Moscow (Italy, England, Germany) were ignored. The governments of European countries, as well as the United States, intentionally avoided the publication of any information and statements on the Holodomor in Ukraine, prioritizing the development of bilateral relations with the Soviet Union.

Keywords: Holodomor 1932-1933, foreign consuls, reports, Ukraine, USSR

Надійшла до редакції / Received: 21.08.2019

Схвалено до друку / Accepted: 01.10.2019